

Předmět vědy o lidských vztazích (Teoretický projekt)

KAREL MÁCHA
Filosofický ústav ČSAV

„Nous ne pouvons connaître tous les faits
et il faut choisir ceux qui sont dignes
d'être connus.“

(Henri Poincaré,
La valeur de la science)

Zamýšlíme-li se nad problémem lidských vztahů z hlediska možností jeho vědeckého postihu, je třeba nejdříve vzít v úvahu dnešní situaci, ovlivňující stupeň pokročilosti dosažený v této oblasti. Situace je charakterizována těmito dominantami:

- neexistuje žádná souhrnná marxistická práce o problému lidských vztahů
- dosavadní literatura světová přispívá vesměs (pokud naše omezená znalost sahá) jen k objasnění jednotlivých aspektů lidských vztahů, nikoliv k jejich komplexnímu zpracování

- naše literatura z oblasti společenských věd byla zatím povahy víceméně obecné; téměř zcela chybějí práce založené na empirickém materiálu; obecné práce jsou vesměs modelovány vlivy dogmatického období vývoje marxistické filosofie

- naše znalosti o struktuře marxistických společenských věd jsou ovlivňovány vznikem nové disciplíny (sociologie), která podstatně ovlivnila dosavadní pojetí historického materialismu, vědeckého komunismu, ale i jiných věd

- kategorie „lidské vztahy“ figuruje na tomto místě naší úvahy jen jako kategorie pracovní, blíže nevymezená, širokého rozsahu; máme pod ní na mysli (předběžně) všechny *přirozeně* vznikající a vzniklé vztahy mezi lidmi.

Základní zaměření úvahy

Vědecká práce o lidských vztazích musí respektovat především jednu základní okolnost dnešní situace ve společenských vědách: o takových vztazích mezi lidmi, které by bylo možno charakterizovat bez výhrady jako *lidské* (tj. z hlediska jejich určitelných charakteristik), neví dnešní společenské vědy téměř naprosto nic. Dokonce i základní předpoklad všeho dalšího,

tj. obrys struktury základních reálných vztahů mezi lidmi, je pro současnou vědu o člověku problémem, který není zatím vyřešen. Zatím existuje několik prací s poměrně úzce vymezeným předmětem a množstvím nezávazných úvah o příští možné společnosti. Kromě toho také několik seriózních náčrtů možné struktury vztahů mezi lidmi v dnešní době; vesměs však jen v podobě pracovních hypotéz. Vycházíme-li z této všeobecně známé situace, nelze nedospět k závěru, že jakákoli hlouběji projektovaná úvaha o lidských vztazích musí začít úplně od počátku a řešit pokud možno celý okruh problematiky vztahů mezi lidmi.

Tim není řečeno, že by tento předběžný závěr opravňoval k nedbalému poměru vzhledem k naší dosavadní literatuře z oblasti historického materialismu, sociologie, etiky a vědeckého komunismu. Přes všechny nedostatky, kterými naše literatura v těchto oblastech trpěla v posledních letech, možno říci, že právě ona musí poskytnout východisko k dalšímu bádání: ať už ve smyslu pozitivního navázání či kritického přehodnocování. Nelze přehlížet fakt, že právě v tematické oblasti sociálních vztahů tkví těžiště zájmů snad největšího procenta zájemců o práci v dnešní společenské vědě. Jestliže dosavadní stav našich poznatků o současné společnosti je zatím neutěšený, není to ani tak vinou samých pracovníků, jako především podmínek práce ve společenské vědě. (Bylo by snad zbytečné podrobněji rozvádět tuto myšlenku: objektivní překážky vědecké práce v této oblasti jsou všeobecně známy.) Nepokládám proto za správné stanovisko prezíravý postoj některých autorů k naší dosavadní literatuře o vztazích mezi lidmi.

Smyslem této úvahy o celkovém zaměření práce o lidských vztazích však nemá být středověký *planctus supra hominem*, ale narýsování pozitivního záměru práce. Chtěl bych se pokusit o obrys struktury problematiky vyplývající z dnešních vzá-

jemných potřeb jednotlivých společenských věd (což je jeden závažný důvod), a současně těch, které jsou „hodně poznávání“ (důvod druhý). Jistě přitom může oprávněně vzniknout otázka, zda už sám tento úkol může být zvládnut silami jednotlivce. Negativní odpověď bude jistě na místě, bude-li správná. Chtěl bych však kromě toho učinit poznámku o okolnosti, kterou jsme dosud dosti nedoceňovali. Dnes je ve velké oblibě u nejruznějších publicistů pojem „specializace“. Specializace ve vědě je ovšem nezbytná, jak evidentně vyplývá. Člověk je ostatně specializován k určitému úkonu (dejme tomu, pracovat v oblasti filosofie či sociologie) už svým celkovým založením. Avšak pojem „specializace“ má kromě toho ještě jeden význam — spíše antropologický než sociologický — který je spíše důsledkem procesu specializace než jeho východiskem: totiž, zakrnění. Například, spolu s tím, jak se specializovala funkce horních končetin u typu homo sapiens, zakrňovala u horních končetin schopnost chůze a u dolních končetin naopak vlastnosti ruky. Toto „zakrnění“ je hojně konstatovaným faktem dnes u mnoha vědních disciplín. A týká se rovněž sociologie (o filosofii už vůbec nemluvě). Každá specializace, aby nevybočila z mezí normálu, totiž předpokládá integraci. Spolu s typem vědce charakterizovaným jako „specialist“ musí kráčet ruku v ruce typ „generalist“ — jak na to bylo ostatně už vícekrát upozorněno jinde.

Základní zaměření této úvahy je determinováno úkolem této nutné generalizace — úvaha se tedy opírá v mnoha případech o práce jiných autorů a jen v poměrně úzké oblasti vychází z vlastního výzkumu. Jejím hlavním smyslem je pokusit se odpovědět na otázku, za jakých (formálních i neformálních) podmínek spolupráce některých společensko-vědních disciplín bude možno vědecky přistoupit k problematice lidských vztahů (resp. podmínek, v nichž se člověk může stát člověkem, trvat jako člověk a projevovat se ve svých základních kvalitách). Přičemž současně vyvstává i hlavní překážka této úvahy: k poznání lidských vztahů může dovést jen jejich ostré odlišení od jiných typů společenských vztahů (co nejpresnější a co nejbezohlednější k vlastním představám, které o tomto faktoru máme).

Konečně ještě jedna poznámka: domnívám se, že tzv. „problém člověka“ (jak ho vyhranil zejména Erich Fromm) a problém lidských vztahů je v podstatě týž problém. Presněji řečeno, koncepce charakterizovaná jako „lidské vztahy“ se zdá být optimálním přístupem k řešení problému člověka (který — nadto — má ještě svou specifickou, avšak parciální problematiku). Z tohoto důvodu zahrnuji do předmětu této úvahy i některé problémy, které bývají pro mnohé sociologie tabu.

Vycházíme-li z této situace, musíme dále analyzovat problém lidských vztahů z jednotlivých stránek; což je možno provést tím způsobem, že si budeme postupně klást otázku, jaké místo zaujímá kategorie „lidské vztahy“ v předmětu jednotlivých společenských věd.

Sociologie

Co je předmětem sociologie?

Presné vymezení nenajdeme ani v literatuře současné, ani v klasické sociologické literatuře. Lze říci, že pojetí předmětu sociologie bylo závislé — kromě řady jiných okolností — i na celkovém nazírání věd na sociologii: v době, kdy sociologie teprve zdůrazňuje právo na svou samostatnou existenci, převládají systematické koncepce uvádějící předmět sociologie do soustavy věd; v pokročilejší etapě, kdy se již o společenské funkci sociologie vcelku nepochybuje, převládá pojmová a strukturální analýza, práce na sociologických kategoriích, teoretické a metodologické propracovávání základních poznatků, shromažďování specificky společenského materiálu.

Na tomto místě bychom si mohli položit dvě obecné otázky:

1. Má sociologie svůj samostatný předmět? Bude jistě lépe, odpoví-li na tuto otázku každý sociolog sám pro sebe (vzhledem k složité struktuře oboru sociologie). Kromě toho však můžeme obecně říci alespoň toto: a) Má svůj samostatný předmět — budeme-li ji pokládat za obecnou (v teoretickém i metodologickém smyslu) disciplínu, pojednávající o lidských vztazích. b) Nemá svůj samostatný předmět — budeme-li nad ní nadřazovat ještě obecnou sociální filosofii (v daném případě historický materialismus). c) Má i nemá svůj samostatný předmět — budeme-li uznávat para-

lelně historický materialismus i filosofii.¹ 2. Je základním problémem sociologie problém člověka, problém lidí (jako jednotlivců) nebo problém vztahů mezi lidmi? – Vzhledem k tomu, že filosofická analýza snáší disjunktivní otázky jen se zřetelným odporem (a vzhledem k tomu, že dějiny sociologie rozvinuly množství koncepcí dalších), pokládejme předběžně všechny tři tyto obecné varianty za možné (i reálné) koncepce předmětu sociologie, za koncepce účelné a jejich syntézu za optimální řešení.

Předpokládejme, že předmětem sociologie (v širokém a tedy nepřesném smyslu) bude společenský život;² že analýza pojmu „společenský život“ povede k rozlišení faktorů „lidé“, „vztahy“.³ Vzhledem k tomu, že nositelem faktoru „společnost“ nemůže být jen jednotlivec sám, předpokládejme dále, že v centru sociologie budou „vztahy“ – tedy společenské vztahy.

Jak se rozumí samo sebou, tyto předpoklady nejsou vymyšleny – je v nich spíše činěn pokus o zkrácené reprodukování cesty, kterou vývoj sociologie dospěl k poznatku o sociálních vztazích jako nejdůležitějším momentu jejího vývoje. Podívejme se na typický případ takto pojaté sociologie a jejího předmětu – jak to nacházíme u Leopolda von Wieseho, zakladatele sociologie jako „učení o vztazích“ (Beziehungslehre).

Wiese chápe sociologii jako vědu o „společenském“, tedy o sociálních vztazích – tento důsledek vyplývá z Wieseho koncepce. „Vědecká práce o lidské společnosti náleží tou měrou k sociologii, kterou se blíží tomu, aby vysvětlovala podstatu společenského.“⁴ Sociologie splývá v jedno

s vědou o sociálních vztazích. Sociologie má za úkol systematicky vyjadřovat to, co filosofie dějin zobecňuje z dějinného průběhu historickou metodou.⁵

Sféra sociálního je u Wieseho totožná se sférou mezilidských vztahů (das Zwischenmenschliche) – a tyto mezilidské vztahy, doplněny o jiné sociální svazky, „jsou živnou půdou, z níž vyrůstala a vyrůstá všechna kultura a civilizace (se všemi svými nesčíslnými pozitivními i negativními produkty.“⁶

Až potud se i dnes sociologové zpravidla shodnou. Rozlišnosti začínají tam, kde se začne řešit otázka, jakým podílem se účastní na tvorbě společenských vztahů jednotlivec (tj.: v takovém typu společenských vztahů, který budeme pokládat za normální).

V tomto smyslu bude sociologie („obecná sociologie“ především) základní společenskou vědou.

Co s historickým materialismem?

Tato otázka rovněž není vymyšlena. Vyplývá z předchozí myšlenky. Postavíme-li totiž na první místo sociologii (a to se via facti stalo), dostává se na pořad dne znovu problém historického materialismu jako samostatné vědy. Anebo to lze provést i naopak: postavit na první místo historický materialismus, a pak začíná problém předmětu samostatné sociologie.⁷

Nepochybuji o tom, že význam historického materialismu (či prostě nějaké filosofie dějin) bude trvat už proto, že filosofie v sobě nutně zahrnuje i problematiku člověka, a že na druhé straně – ne všechny sociologické koncepce budou orientovány

¹ Tyto tři základní možnosti nejsou jen teoretické, ale byly realizovány (jak ukázala zatím naše nejpestřejší analýza, provedená v práci Z. Javůrka *Dialektika obecného a zvláštního*, Praha 1962). V podstatě tyto tři možnosti vyčerpávají rozsah možnosti vztahů mezi historickým materialismem a sociologií.

² Už tento první předpoklad v sobě obsahuje nutnost shromažďovat „namísto vědění o člověku jako jednotlivci vědění o společenských výtvorech... vedoucích k pochopení jeho podstaty.“ (K. Jaspers, *Die geistige Situation der Zeit*, Berlin u. Leipzig 1931, str. 135).

³ H. Freyer např. rozdělil sociologii na „Logoswissenschaft“ (Formale Soziologie) – tedy fekl bychom sociologická Kategorienlehre) a „Wirklichkeitswissenschaft“ („Materiale Soziologie“ – tedy sociologii jako vědu založenou na empirii). *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft*, Leipzig u. Berlin 1930, str. 13.

⁴ Leopold v. Wiese, *System der allgemeinen Soziologie*, str. 4.

⁵ Tamtéž, str. 12.

⁶ „... dass diese Sphäre des Sozialen als Bereich des Zwischenmenschlichen nicht mit dem Bereich des Menschlichen zu verwechseln ist, ferner aber, dass diese Sphäre des Zwischenmenschlichen, erfüllt von Prozessen des Bindens und Lösen, der Boden ist, aus dem alle Kultur und Zivilisation (mit all ihren positiven und negativen Errungenschaften) emporgewachsen ist und emporwächst.“ Tamtéž, str. 5.

⁷ Toto dilema uznávají všichni důslední autoři, pracující v oblasti marxistické vědy o společnosti – jak vyplývá z Javůrkova rozboru. Kromě nich existuje ovšem řada dalších koncepcí, méně důsledných. Pokud jde o mne, pokusil jsem se před několika lety vyhroutit tento důsledek, a to ve prospěch historického materialismu. Byl to patrně omyl, poněvadž historický materialismus svou stagnací, ve které je již řadu let, nepřekonal, protože nemohl; avšak sociologie doznala pozoruhodného uvození. Pokládám proto za nutné zdůraznit znovu uvedené dilema, s dodatkem: nezáleží na tom, jak se bude věda o společenských vztazích nazývat, jde o to, aby se orientovala na nejpokročilejší a nejslibnější problematiku.

s vědomím příslušnosti k filosofii, ba naopak. Znamená to ovšem, že tedy předmět historického materialismu se poněkud posouvá, a že historický materialismus se (rovněž *via facti*) stává součástí jedné — velké — filosofie, nikoli však základní a samostatnou vědou o společnosti (jak to bylo kdysi myšleno).

Pokládejme tento důsledek zatím za pracovní předpoklad, který nám umožní objasnit si předmět disciplíny soustřeďující se na problém lidských vztahů.

Sociální psychologie

Rovněž předmět sociální psychologie je stále objektem diskusí. Sociální psychologie v důsledku svého vývoje⁸ byla chápána ponejvíce jako součást předmětu sociologie; to je snad nejzřejmější v díle Tardově. Díky soustředěnému zájmu psychologů se paralelně s vývojem sociologie vytvořila i tradice psychologicko-sociální; bohužel nikoliv u nás, neboť mezi prvními koncepcemi psychologickými (Krejčí, Příhoda) a sociologickými (Bláha) a dneškem zeje mezera let. Vracíme-li se znovu k předmětu sociální psychologie, uvědomujeme si, že začínáme bohužel od začátku.

V novějších pokusech naší sociologie⁹ podrobit novému zkoumání společné problémy sociologie a psychologie se objevují jako dominantní tyto:

- výzkum sociálních interakcí
- popis změn sociálních postojů
- studium objektivních sociálních předpokladů individuálních postojů
- studium poměru individuálních a so-

ciálních prvků ve struktuře vědomí jednotlivce

— sociální patologie.¹⁰

Sociální psychologie má svým postavením mezi vědami dán jeden z hlavních úkolů, týkajících se studia lidských vztahů: je vlastně onou složitější částí obecné sociologie, umožňující hlubší pochopení sociální psychologii scientistního typu tak, vztahů specificky lidských (resp. ne lidských) od celku vztahů sociálních. Jakkoli je tento obecný úkol jen rámcový, jakkoli se jím oblast předmětu sociální psychologie nevyčerpává, přece je jedním z nejdůležitějších. Druhou stránkou toho je zjištění, že studia lidských vztahů se může sociální psychologie dotýkat jen parciálně — totiž, pokud budeme mít v oblasti vztahů mezi lidmi mít co dělat s procesy *uvědomovanými* (a pokud budeme předpokládat sociální psychologii scientistního typu, tak, jak se u nás dosud utvářela). Resp., pokud budou tyto procesy spojeny s vědomím cíle.

Kromě toho přistupuje ještě další faktor — sociální psychologie, neboť každé určení je negací, nemůže nerozlišovat mezi individuálním a nadindividuálním vědomím. Domnívám se, že v tomto smyslu spadá do jejího předmětu *ta oblast (společenského) vědomí, která podléhá společenskému hodnocení*.

V obou těchto aspektech sociální psychologie má co dělat s předmětem vědy o lidských vztazích. Zejména by měla řešit otázku, které oblasti lidské psychiky (individuální i sociální) umožňují tvorbu lidských vztahů.

⁸ Odvolávám se tu na svou stat *Problém lidu v sociologii davu*, Filosofický časopis 1964/3, kde je řešen jeden z aspektů této problematiky. Podrobnější rozbor v sobě zahrnuje V. kapitola knihy *Problém člověka*, která je v současné době v tisku.

⁹ Ve vůbec první naší novější sociologické práci je sociální psychologie vymezována jako "... odvětví sociologie, které studuje vztah jedince k celku ...", jako věda "... o společenských vlivech na duševní život jednotlivce i o vlivech duševního života jednotlivce na společenský život..."

J. Klofáč — V. Tlustý, *Současná empirická sociologie*, Praha 1959, str. 55.

Ze systematických koncepcí viz práce autorů: P. R. Hofstätter (*Einführung in die Sozialpsychologie*), I. Folsom (*Social Psychology*), K. Young (*Handbook of Social Psychology*), L. L. Bernard (*Introduction to Social Psychology*). Nejnovější informací přináší Henri Piéron, *Vocabulaire de la psychologie*, Vendôme 1963.

¹⁰ V čemž se současně projevuje specificky dvojaká povaha předmětu sociální psychologie: totiž studium vlivů „přírodních“ a „sociálních“, projevujících se v určitém poměru ve vědomí. Tato po-

vaha předmětu sociální psychologie se historicky projevila v existenci dvou badatelských tendencí, „naturalistické“ a „humanistické“, jejichž polarita nebyla dosud překonána: "... les deux attitudes fondamentales qui s'affrontent, depuis le début du siècle, sur le terrain de la psychologie. La première est naturaliste, la seconde humaniste. Le naturalisme est choisisse, voire matérialiste... alors que l'humanisme s'attache à l'expérience „vécue“ (phénoménologique). Le naturalisme est analytique, il décompose la conduite en éléments et reconstruit l'homme à partir des réflexes (réflexologie, behaviorisme), alors que pour l'humanisme le tout est antérieur aux parties (Gestalttheorie). Le naturalisme cherche à expliquer, alors que l'humanisme ne veut que comprendre, intuitivement. Le naturalisme n'admet que les substrats organiques, alors que l'humanisme explore les couches profondes, l'inconscient."

François Le Terrier — Gilbert Simondon, *La psychologie sociale*, v: *Histoire de la science*, Bruxelles 1958, str. 1701.

Viz též: M. Reuchlin, *Histoire de la psychologie*, Paris 1957.

Antropologie a lidské vztahy

Antropologie chápáná v tradičním smyslu¹¹ do svého předmětu zkoumání lidských vztahů nezahrnuje — zpravidla se omezuje jen na genealogii lidských typů, jejich morfologii a systematiku (resp. nauku o plemenech) — což je vysvětlitelné jednak povahou studovaného materiálu, jednak tím, že cílevědomě zůstává na půdě obecné biologie, jednak oprávněně skeptickým stanoviskem k některým pokusům minulosti, inspirovaným Darwinovou teorií (tzv. sociální darwinismus).

Nicméně už samým faktem, že ve středu zájmu antropologie je člověk, nutně překračuje předmět obecné biologie a střetává se s otázkou, zda k charakteristickým rysům člověka náleží také určitý typ sociálních vztahů, resp. zda vývoj sociálních vztahů byl jedním z charakteristických rysů procesu hominizace.

Zde se dostáváme k problému antropologie kulturní a sociální, která svým předmětem vchází do problému lidských vztahů, a která si dříve nebo později tento důsledek musí uvědomit.¹²

Antropologie se v této souvislosti jeví jako předpoklad obecné sociologie — je totiž otázkou, zda lze např. problém sdružování a jeho motivace vysvětlit postřehy sociologie — východiskem by měla být pravděpodobně už antropologie (je to v určitém smyslu totéž, nezáleží tak na klasifikaci: jde o fakt, že sdružování charakterizuje nejen fakt „společnost“, ale i člověka jako typ.).

Sociální hygiena a lidské vztahy

Sociální hygiena (a v širším či užším smyslu — záleží na hledisku — celý obor sociálního lékařství) je jednou z nejdůležitějších disciplín vzhledem ke studiu mezi-

lidských vztahů. Bohužel, zatím nebylo jejich výsledků náležitě využíváno ani prakticky, ani v teoretickém zobecnění. V dané souvislosti máme na mysli zejména tři oblasti společné medicíně a vědě o společnosti, a jim odpovídající tři disciplíny: medicínskou defektologii pracovního procesu (ve spojení se statistickým šetřením této oblasti), medicínskou sociopatologií (zejména ve zkoumání sebevraždnosti, alkoholismu, v určitém smyslu i patosexuologii) a jako jejich určité zobecnění, medicínskou sociologii.

I když jde v této oblasti o studium zdánlivě transsociální (jednak důsledky, které nemají jen sociální příčiny; jednak příčiny, které nemusí mít jen sociální důsledky), je materiál sociální hygieny, a v praktickém smyslu pak její metody, jedním z nejdůležitějších předpokladů vědy o lidských vztazích.

Sociální teorie architektury

Jestliže až dosud bylo téma naší úvahy vázáno na disciplíny, které existují (i když ne všechny u nás), dostáváme se v případě sociální teorie architektury do oblasti dosud vědecky nekonstituované. Jde však o disciplínu méně důležitou než všechny dosud jmenované. Lze se domnívat, že funkční opodstatnění by měly tři vrstvy problematiky: teorie lidského osídlení (model osídlení projektovaný na základě moderních parametrů), teorie urbanistické (vybudované na předpokladech respektujících tvorbu lidských vztahů) a teorie bydlení (na somatografickém základě). V dosavadní teorii architektury všechny tyto tři vrstvy splývaly a byly rozvíjeny spíše v sousedství různých aplikovaných estetik či obecně technických koncepcí. Jejich osamostatnění, které je předpokladem samé analytické práce, má však své *raison d'être*.

¹¹ V naší literatuře je nejlepším úvodem do antropologie třísvazková učebnice prof. dr. Vojtěcha Fettera (SPN, 1958). Spolu se sovětskou učebnicí (vysokoškolskou) antropologie tvoří přehled o předmětu této vědy, jak je obvykle vykládán, na moderním materiálu.

¹² Ze světové literatury viz především souhrnnou práci *Anthropology Today* (Prepared under the Chairmanship of A. L. Kroeber), Chicago 1959.

¹³ Je třeba podotknout, že pojmu „antropologie“ je v současné literatuře používáno v řadě významových odstínů — od antropologie v tradičním smyslu (fyzické) až po antropologii jako vědu o člověku v nejširším smyslu. V daném případě vycházím z rozlišení antropologie a sociologie, které se značnou přesností vyjádřil v současné literatuře R. Aron: „La première interprétation possible, que j'appellerai *moniste* ou *métaphysique*...

consisterait à affirmer que les hommes sont intégralement définis par le travail et par la manière dont ils organisent leur travail...”

„J'appellerai *anthropologique* la deuxième interprétation possible. Elle consiste à affirmer que les phénomènes économiques sont essentielles dans l'interprétation de toutes les sociétés... parce que l'homme est essentiellement un être qui travaille.” ... „Je ne discuterais pas cette interprétation, car elle ne concerne pas notre problème qui est la relation entre un aspect particulière de la société et l'ensemble de la société. C'est la troisième conception possible de l'interprétation économique de l'histoire, la conception *sociologique*, que je vais examiner.”

Raymond Aron, *Marx et Montesquieu*, v publ. *Dir-huit leçons sur la société industrielle*, Paris 1963, str. 55–57.

Bydlení (které je třeba chápat jako sociální proces svého druhu, jako způsob projevu lidské aktivity směrem ke světu věcí), utváření životního prostředí, pracovního prostředí, kulturního prostředí atd., to vše ovlivňuje podstatným způsobem i utváření lidských vztahů.

V této disciplíně dochází (zatím ovšem jen v teoretickém projektu) k uzavření kruhu disciplín, které se podstatným způsobem dotýkají problému lidských vztahů.

Filosofie

Konečně, jen zcela stručně, o předmětu filosofie vzhledem k teorii lidských vztahů. Lze konstatovat dvojí, protikladně vyznívající, avšak v podstatě totožnou charakteristiku: filosofie nemůže problém lidských vztahů vyřešit sama svými vlastními prostředky vyčerpávajícím způsobem — přesněji řečeno, rozhodne-li se autor filosofické práce zůstat jen u obecných určení, není to ještě řešení problému lidských vztahů;

— problematika lidských vztahů, řešena mimo filosofii, vyúsťuje zpravidla do jednostrannosti: do jednostrannosti medicínské sexuologie, do jednostrannosti sociálně-psychologické v případě řešení sociálních konfliktů atp.

Jde tu v podstatě jen o jednu, avšak celkovou otázku — totiž vztah mezi filosofií obecnou a zprostředkovanou (o problematiku světa v člověku, makrosvět v mikrosvětě). Či řečeno z jiné strany, o problém člověka a společnosti. Tedy o problém diferencované filosofie, o filosofický výraz různých dimenzí lidských vztahů. „Filosofie jako taková“, tj. nediferencovaná, je příliš obecná, než aby obecná konkrétnost mohla vždy být konkrétní obecností (jakkoli by to mělo formálně logicky vyplývat). A za druhé, filosofie přece jen obsahuje v samém jádře své metody tendenci subsumovat problém člověka pod problémy jiné, širší, obecnější (jak to bohužel demonstruje naše recentní filosofická literatura, v níž na problematiku člověka zatím zbylo málo

místa). Problém „filosofie jako takové“ a filosofie speciální je závažný a její vztah k problematice člověka je v určitém smyslu dokonce rozpor v sobě samém: rovina filosofie je jediná, na níž lze tento problém řešit, avšak nemůže to být jen filosofie. Dokonce ani tehdy, sáhne-li k pojmu „filosofická antropologie“, nenašli jsme ještě řešení — pouze jsme našli jméno pro problém.¹³

Filosofie zde má své místo; avšak filosofie jakožto filosofie, tedy oblast svobodné se pohybující úvahy, nespoutané sociálně-politickými kategoriemi, filosofie pohlízející dnešním defektem lidských vztahů v naší společnosti tváří v tvář. Věda o lidských vztazích je v tomto smyslu (a v této rovině: nutno předpokládat i roviny jiné, dokonce tolik rovin, z kolika různých disciplín bude vedeno bádání) zvláštní vědou filosofickou.

Věda o lidských vztazích

Existuje taková věda? Které představitele máme na mysli? Lze říci jen obrazně, že by teorie lidských vztahů, se kterými se dnes setkáváme, měly povahu „vědy o lidských vztazích“; zatím jde spíše jen o určité prvky vědeckosti v těchto teoriích. Nicméně lze už mluvit nejen o návrzích koncepcí vědy o lidských vztazích, ale existují, jak známo, teoretikové, kteří věnovali zkoumání této problematiky z určitého úhlu celou svou vědeckou práci. Jsou to např. George Friedmann, Pierre Naville, už jmenovaný Erich Fromm aj. A — což je důležitější — jsou tu především reálné problémy vědy o lidských vztazích, které se týkají společenských věd ve světovém měřítku. Které?

Omezme se na několik základních:

— *problém člověka* — základní a samozřejmý problém. Problém člověka v jeho poměru ke společnosti, v jeho prožívání života. Problém člověka v jeho uvědomování své svobody i vázanosti.¹⁴

¹³ Pokládám za potřebné podotknout na tomto místě, že jsem korigoval na podkladě možnosti dalšího studia literatury, zejména Fromma, i svůj názor na tuto disciplínu, jak jsem jej vyslovil v knize *Společnost, lid, jednatel*. Nemyslím, že by pochyby vyslovené v této knize na okraj diskuse o předmětu filosofické antropologie byly neoprávněné — měl jsem k nim důvod vzhledem k malé serióznosti v přístupu některých našich autorů k této disciplíně. Navíc si ponechávám rezervu k dosavadnímu stavu vymezení předmětu filosofické antropologie. Avšak at už jakkoli, jakýmkoli způsobem byla u nás existence této disciplíny ohlášována, at jsme se jakkoli mýlili v jejím určení, at už na kteroukoli stranu, at už kdokoli z nás — považujeme pro dnešek za nesporné, že taková disciplína může podstatně obohatit tematický rejstřík našich společenských věd. Zavržení filosofické antropologie by bylo osudným opakováním starých chyb.

¹⁴ „Prvky jsou určeny systémem. Člověk je podřizován a přizpůsobován institucím.“ Hans Freyer, *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters*, Stuttgart 1955, str. 89.

— *problém člověka jako lidského druhu* (v jeho odlišení od sociálního typu člověka, jak živelně vznikl)¹⁵

— *problém zespolečenšťování a jeho motivace*¹⁶

— *problém lidského sebeurčení*. Problém, v němž člověk řeší jeden ze základních rozporů svého života — rozpor mezi tendencí dosáhnout klidu (žít staticky) a mezi tendencí vyvíjet se, objevovat nové, být v pohybu (žít dynamicky). Řečeno Frommovými slovy, je to „nutnost nalézat znovu nová řešení rozporů své existence, nalézat znovu vyšší formy jednoty s přírodou, se svými blízkými a sám se sebou...“¹⁷

Člověk hledá své místo ve společnosti a ve spojení s přírodou hledá své určení, cítí se určen a snaží se naopak sám své postavení určovat. Hledá své sebeurčení jako jednotlivce i jako druh. Je to jedna z jeho dimenzí svobody, je to věčná tendence jeho života. V jeho sebe-určení je i jeho sebevědomí,¹⁸ jeden z předpokladů jeho možného štěstí. Člověk nemůže žít ve statickém stavu, jakkoli jednou stránkou své bytosti k němu přirozeně tíhne. Jeho sebeurčení je do značné míry dáno možnostmi určovat směr svého vývoje.

— *problém odcizení*. Řekl bych odcizení jakožto negativního určení lidské existence. „Odcizení, jak je nacházíme v moderní společnosti, je téměř totální;“¹⁹ vyjadřuje vztahy člověka k jeho práci, k věcem, které konzumuje, ke státu, k jeho blízkým, k němu samému. Člověk si vytvořil svět věcí (vytvořených jím samým), jako kdyby

nebyl nikdy před nimi existoval.“²⁰ Odcizená osoba nemůže být zdravá.“²¹

Tento problém je jedním ze základních. Jako i v případě řady jiných problémů, nejde o nějaké tematické novum v absolutním smyslu — Sartre velmi otevřeným způsobem ukázal na nutnost vrátit se při dezinterpretaci tohoto pojmu k mladému Marxovi, jenž pojem „odcizení“ nejvíce propracoval právě ve smyslu „odcizení lidské podstaty člověku“. „Totální odcizení“ je ovšem stejně nerealistický výraz pro tento fakt jako „totální přisvojení“ — každé odcizení je současně přisvojením a každé přisvojení je současně odcizením. A kromě toho téměř v každé, v sebeodcizenější bytosti existuje jiskřička potence překonat své odcizení — totálně odcizená lidská bytost není možná.

— Nicméně to je jen výhrada směřující k přesnosti vyjadřování: avšak v samém vytyčení předmětu vědy o lidských vztazích je vysloveno, že jejím úkolem je zkoumat tyto defekty lidských vztahů, zejména sociální podmínky umožňující jejich vznik.

To jsou některé zásadní a zásadně oprávněné problémy vědy o lidských vztazích.²² Lze říci závěrem, že věda o lidských vztazích může vzniknout jen cílevědomou spoluprací vědeckých pracovníků zaangažovaných vědních disciplín, za předpokladu, že budou sledovány speciální oblasti problémů, i za předpokladu, že zde bude tmelící práce na koncepci, její neustálé zpřesňování a obecná metodologicko-teoretická spolupráce se strany filosofie.²³

¹⁵ „Člověk jako druh může být definován jenom v termínech anatomických a fyziologických; jednotlivci členové tohoto druhu mají ve svém souhrnu také základní psychologické kvality, zákony, které řídí jejich mentální a emocionální funkce, a jejichž účelem je dát uspokojující řešení problému lidské existence...“

E. Fromm, *Psicanalisi della società contemporanea*, Torino 1960, str. 23.

¹⁶ Jde o „celou sérii fenoménů společnosti, týkajících se zespolečenšťování individua v různých formách jeho sociálních interakcí k členům jeho sociální skupiny...“

Luciano Gallini, předmluva ke knize C. Whyte, *L'uomo dell'organizzazione*, Torino 1960, str. 10.

¹⁷ E. Fromm, *Psicanalisi della società contemporanea*, str. 35.

¹⁸ „Člověk může být definován jako živočich, který může říci „já“, který může mít vědomí sama sebe jako zvláštní entity.“

Tamtéž, str. 73.

¹⁹ Nehledě už k věcným výhradám k problému tzv. totálního odcizení — jak je naznačeno dále v textu — upozorňuji na tomto místě na jednu důležitou okolnost: výraz „totální“ vznikl ze špatného českého překladu anglického termínu „total“ (nebo italského ekvivalentu „totale“). Zatímco v angličtině či v italštině jde o pouhé synonymum slova „celkový“, má tento výraz v češtině poněkud odlišný sémantický obsah — což má své pří-

činy, o nichž se však nemohu v této souvislosti šířit. Používám proto tohoto výrazu jen nerad a pouze z toho důvodu, abych při interpretaci Frommovy knihy zachoval autentický ráz jeho jazyka.

²⁰ Tamtéž, str. 138. A. Fromm říká dále: „Odcizení mezi člověkem a člověkem vyplývá ze ztráty oněch všeobecných sociálních svazků, které charakterizují... předkapitalistickou společnost. Moderní společnost je složena z atomů (jestliže použijeme řeckého ekvivalentu za „individuum“), malých částíček cizích jedna druhé, avšak držících pohromadě egoistickými zájmy a nutností být jedna druhé prostředkem.“

Tamtéž, str. 154.

²¹ Tamtéž, str. 221.

²² Je jich samozřejmě mnohem více — k nejdůležitějším náleží dále problém zafokování, osamocení, individuace v moderní společnosti. V dané souvislosti jsme uvedli pro stručnost jen základní s náznamem směru jejich zpracování.

²³ Zkoumání jedné z oblastí této problematiky se chce věnovat skupina vědecko-tematické spolupráce, sdružená kolem rámcového problému *Vliv podmínek pracovního procesu na formování mezilidských vztahů*. Skupinu tvoří tři pracovníci: doc. Václav Beneš, katedra pracovního lékařství Ústavu hygieny (sociální lékařství), prof. Antonín Hodek, Filozofický ústav CSAV (problematika vlivu vědeckotechnické revoluce na utváření lidských vztahů), prom. psych. Milan Nakonečný, Katedra psychologie ION

Pokud jde o vymezení předmětu vědy o lidských vztazích z hlediska jejich základních kategorií, je třeba předem upozornit na to, že specifická Kategorienlehre je — i v současné světové literatuře — teprve ve stavu zrodu, a tudíž zatím víceméně závislá na jednotlivých koncepcích.²⁴ Nadto jednotliví autoři se od sebe liší tak dalece, že je lze jen s velikými obtížemi pokládat za představitele jednoho směru: je to spíše široký proud, do něhož se slévají z různých východisek různé názory. Věda o lidských vztazích je v současné době ve stavu teoretického projektu: a nazýváme-li ji tak, jak ji nazýváme, znamená to pouze další pokus vymezit ji souhrnně. Nicméně existuje jistá oprávněnost i z hlediska formálně-kategoriálního chápat ji jako specifickou oblast problematiky.

Na rozdíl od sociologie, antropologie a v určitém smyslu i jiných disciplín²⁵ rozlišuje věda o lidských vztazích dvě sféry vztahů mezi lidmi: *sociální a lidské*. Toto hledisko není nikterak nové — vyskytuje se už v Marxových *Filosoficko-ekonomických rukopisech z r. 1844* — nebylo však dosud realizováno.

Lze vyslovit jako hypotézu, že většina dnešních defektů vztahů mezi lidmi, s nimiž se setkáváme, je projevem tohoto oddělení lidských (přirozeně vzniklých a přirozeně trvajících) vztahů a sociálních vztahů (tj. vztahů vytvořených z potřeby institucionální, udržovaných institucionálně a zanikajících spolu se zánikem dané insti-

tuce). Jedním z hlubokých projevů této distance prvků „lidský“ — „sociální“ je citová nedostatečnost vztahů mezi lidmi — s výjimkou vztahů intimních jde zpravidla o konvenční formu, která již zvykově bývá přijímána jako cosi, co náleží ke zkomercializovanému pojetí života.

Rovněž literatura v rozmezí obecných sociálních problémů se zatím vyvíjela v duchu této polarit: na jedné straně formou *modelů* sociálních vztahů, přičemž hlavním cílem tu bylo vytvořit optimální model vztahů v mezích normálu (avšak v této větvi literatury je hledisko „lidský“ spíše předpokládáno, a proto málokdy rozvinuto). Na druhé straně literatura, zejména psychologická, konstatuje *defekty* sociálních vztahů, vzniklé především pod vlivem průmyslové civilizace (přičemž hledisko modelu se rovněž předpokládá, rovněž však není rozvinuto). Jen u mála koncepcí (Mayo, Friedmann) se podařilo obě tato hlediska syntetizovat.

Lze tedy říci, že specifickou kategoriální dvojicí vědy o lidských vztazích je rozlišování pojmů „sociální“ — „lidské“, tj. diferenciace každého základního pojmu sociologie z tohoto hlediska; čímž se současně zjednává i přístup k těmto pojmům z hlediska ostatních jmenovaných disciplín. Tim se zároveň pojem „lidské vztahy“ přesouvá z kompetence jedné disciplíny do oblasti několika speciálních oborů. Na tomto základě lze rovněž, jak se domnívám, řešit vztah dnešní sociální antropologie (a to

(sociální psychologie). Vladimír Stěpánek (Katedra psychologie FFKU), doc. Bedřich Weiner, Katedra marxismu ČVUT (formování sociálních procesů technickou strukturou), dr. Josef Wolf, Katedra věd o Asii a Africe (antropologie), dr. Miroslav Prokopec (Ústav hygieny), a dále autor tohoto článku. Cílem tematické spolupráce je dosáhnout poznání příčin defektů lidských vztahů vznikajících v daných podmínkách pracovního procesu a navrhnout model podmínek pracovního procesu, v nichž by mohly vznikat přirozeně lidské vztahy.

²⁴ Nepokládám v této souvislosti za nutné zabývat se analýzou jednotlivých významných teorií: tento úkol by přesahel rozměry i celkový záměr této stati. (Speciálněji se zabývám některými aspekty této problematiky ve stati *Problém osamělého člověka v průmyslové civilizaci*, *Filosofický časopis* 1965 4). Z nejvýraznějších představitelů uvádím alespoň následující: Elton Mayo (*The Social Problems of an Industrial Civilization*), George H. Mead (*Mind, Self and Society*), Robert K. Merton (*Social Structure and Social Theory*), Ignazio Silone (*The God that failed*), Raymond Aron (*Dix-huit leçons de la société industrielle*), Friedrich Pollock (*Gruppenexperiment*), ze sociál. psychologie: Ernest G. Schachtel (*On Alienated Concepts of Identity*), Arnold Jousain (*Psychologie des masses*), Paul Halmos (*Solitude and Privacy*), Arnold Gehlen (*Sozial-psychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft*), Leonard R. Saylor (*Behavior of Industrial Work Groups*); z oblasti sociální a kulturní antropologie je to zejména W. Lloyd Warner (až potud

je společným metodologickým východiskem všech dílo Maxe Webera); v oblasti filosofické antropologie je to především dílo Ericha Fromma (a dále, v určitých aspektech: Dalton Melville, *Men who Manag*; William H. Whyte, *L'uomo dell' organizzazione* — italský překlad má vynikající předmluvu o vývoji americké sociologie; Pierre Naville, *De l'aliénation à la jouissance*; Peter F. Drucker, *Concept of the Corporation*; Friedmann George, *Dove va il lavoro umano?*

²⁵ Zde mám na mysli zejména obecnou teorii politické ekonomie — která, ač věda společenská — má k problematice lidských vztahů specifický vztah, daný předmětem jejího zkoumání. Setkal jsem se při předběžném posuzování této stati s podivem, proč nebyla „z nepochopitelných důvodů“ zafazena do souvislosti s předmětem vědy o lidských vztazích také politická ekonomie. Cítím tedy potřebu říci, že to bylo záměrné. Nebudeme-li mít na mysli ideální model ekonomické teorie, ale budeme-li vycházet ze skutečnosti, dojdeme brzy k závěru, že dnešní povaha obecných ekonomických teorií vylučuje, aby k hledisku „sociální“ bylo přifazeno ještě hledisko „lidské“. Hypertrofie faktoru „sociální“, ke které běžně dochází na úkor druhé stránky, je v podstatě jen sociologizovanou variantou teorie interestu: avšak takovou, se kterou dnešní sociolog může stěží souhlasit. — To ovšem nevylučuje použití *metod* politické ekonomie v určitých stadiích práce o lidských vztazích. Naše výhrada se týká jen obecného východiska.

i v nejširších koncepcích) na straně jedné, a filosofie, resp. obecné sociologie na straně druhé.

Konečně z hlediska kategorií vědy o lidských vztazích to má ještě jeden důsledek: znamená to, že věda o lidských vztazích je *možná* z kteréhokoli jmenovaného východiska, a současně jako *obecná teorie lidských vztahů*: tj. jako syntéza obecných poznatků jmenovaných disciplín. V tomto druhém smyslu lze považovat vědu o lidských vztazích za disciplínu filosofie (pokud je vůbec zapotřebí tohoto formálního určení). Toto je poslední důsledek z těchto Prolegomen o teorii lidských vztahů, která bude chtít vystoupit jako věda.

Námítky a protiargumenty

Proti projektu vědy o lidských vztazích lze vyslovit několik argumentů a priori, jako ostatně vůči kterékoli jiné disciplíně, která je ve stavu zrodu.²⁶

Předně vždy vyvstává námitka (u každé obecné disciplíny), že filosoficky zaměřené disciplíně bude chybět vědecká průkaznost. (U filosofie kromě toho bývá nadto ještě zdůrazňována její zbytečnost, přičemž se argumentuje tím, že filosofie stále hledá svůj předmět, a dále, že stále říká totéž. Zajisté, jinak by to nebyla filosofie.)

Zde je dobré si uvědomit, že námítky vedené z tohoto hlediska míří současně proti jakékoli obecné teoretické vědě, dokonce proti jakékoli teorii společenských vztahů. Věda se liší od teorie stupněm systematickosti (z formálního hlediska), dále tím, že je systémem *prokázaných* teorií a konečně tím, že na rozdíl od teorie je relativně uzavřenou pravdou (což je spíše nevýhoda). Vždy však kromě toho zde bude fakt, že vzájemný poměr teorie a vědy bude případ od případu různý. U filosofických disciplín má teorie neobyčejný význam pro samu vědu (pokud je filosofie vůbec jako věda možná); u obecné sociologie je tento poměr o něco příznivější vzhledem ke vědě – avšak i zde bude rozhodující pro dosažení dalšího stupně poznání plodnost *předběžné teorie*. Neměli bychom tedy příliš brzy klást jako kritérium vědeckosti perfektní koordinovanost

teorie s vědou – teorie má za úkol předbíhat, a jen tehdy, opožděje-li se za vědou, je hodná zavržení (není-li k jejímu bytí dostatek jiných důvodů, vědou nevyvracených). Věda o lidských vztazích může být proto v současné době chápána nanejvýš jako *teorie lidských vztahů* – avšak to je okolnost, kterou badatelé v této oblasti jen uvítají.

Za druhé, z uvedené teoretické námitky může vzniknout námitka metodologická: nebude věda o lidských vztazích vybudována na metodě spekulace? Nebude spekulativní metoda základní překážkou její vědeckosti?

Zde je třeba zvážit několik okolností. Jednak teorie lidských vztahů ve své obecné rovině je disciplínou filosofickou – avšak v řadě aspektů jiných, jak už bylo ukázáno, může vykazovat různou míru obecnosti. Uvedená námitka platí tedy jen částečně. Ostatně teorie lidských vztahů vychází z těchto předpokladů jako kterákoli jiná obecná teorie, tedy z určité dosažené shody mezi fakty a hypotézami, mezi empirií a myšlenkovým předpokladem.

Námitka spekulativnosti by mohla být vedena jen tehdy, jestliže by se vycházelo z předpokladu, že uspokojivým vědeckým vysvětlením může být jen *uzavřený* systém teoretických vět, formálně dokonalý. (Lze předpokládat, že někteří badatelé tuto hypotézu nezavrhují.) Tomuto předpokladu totiž může pak vyhovovat jen metoda komplexní dedukce. Avšak ve všech jiných rovinách vztahu teorie a empirie se vždy objeví problém míry.²⁷

U nás se v poslední době rozmohla nechuť proti obecně sociologickým teoriím (která je ovšem pochopitelná, vezmeme-li v úvahu dlouhé období axiologického apriorismu, které šlo ruku v ruce s dogmatickou metodou ve společenských vědách). Avšak relativně méně vystupuje do popředí jednostrannost pozitivistické empiristické metody, i když právě pro sociologii je to extrém typický. Metodický postup, který se opírá o empirii, může přinést nejlepší výsledky jen tehdy, jestliže vychází z programových teoretických předpokladů

²⁶ V této části vycházím z některých myšlenkových podnětů, které vyslovil ve své zajímavé úvaze japonský badatel Keizō Okabe (*Studium rozhlasového vysílání jakožto věda* – vydal Čs. rozhlas 1964).

²⁷ Přičemž společenské vědy nemohou být ani jen stroze deduktivní, ani jen pouze empirické – jsou to „teorie středního pásma“. Srv. R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 2nd ed., The Free Press of Glencoe Part III. 1957, str. 439 ad.

– v opačném případě zde bude vždy možnost pozitivistických anachronismů.

Tím není veden protiargument proti výtce možné spekulativnosti v teorii lidských vztahů – je to pouze upozornění, že výtka spekulativnosti je dvojsečná. Lze pouze dodat, že ani tato námitka není oprávněná a priori, a že může být kdykoli jindy uplatněna jen tehdy, bereme-li v úvahu imanentní kritéria teorie lidských vztahů samé.

Konečně, třetí obecná námitka proti teorii (resp. vědě) lidských vztahů může být ta, která se týká samostatnosti této disciplíny. Ani tato námitka není jen formální, ba naopak právě z předloženého projektu vyplývá, že je to námitka oprávněná.

K tomu možno stručně říci, že samostatnost této disciplíny je dána okolností, že existuje její samostatný předmět – totiž ten, který dosavadní společenské vědy dosud nepokrývají či pokrývají nedostatečně. Je to samostatnost vytvořená v důsledku nesamostatnosti jiných věd na tomtéž poli. Čímž je současně řečeno, že tato samostatná existence vědy o lidských vztazích může být také jen dočasná – a že od určitého stupně, až bude rozvinuto společenskovědní bádání v tradičních disciplínách, splyne její předmět s předměty jiných věd. Zatím však tomu tak není.

Vcelku lze tedy říci, že teorie lidských vztahů je přinejmenším stejně oprávněná jako kterákoli jiná dosavadní naše společenskovědní disciplína.